

Twentse Taalbank

't Inschrien

2020 / 1

Kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente

Colofon

't Inschrien is het kwartaalblad van de Vereniging Oudheidkamer Twente.

Doelstelling

Het bevorderen van kennis en inzicht omtrent de culturen van stad en land in Twente, in het bijzonder voor wat betreft archeologie, geschiedenis, natuur en landschap en het streven tot het behoud van de bestaande culturen of overblijfselen ervan.

Redactie

Jan Hinke, Theo Leoné (hoofredacteur) en Harry Mulder.

Aan dit nummer werkten mee:

Geert Bekkering, Jan Hinke, Theo Leoné, Gerhard Post, Henk Römer en Dick Schlüter

Redactieadres

OKThuis
Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
redactie@oudheidkamertwente.nl

Bestuur

Patrick Welman, voorzitter
Willem Wondergem, vicevoorzitter en penningmeester
Evert Ulrich, secretaris
Adrie Strikker-Hemmink, lid
Jan Morsink, lid
Hems Oude Munnink, lid

Secretariaat

secretariaat@oudheidkamertwente.nl
Rabo rek.nr. NL41 RABO 0129 5763 79

OKThuis

Stroinksbleekweg 12B
7523 ZL Enschede
Telefoon: 053-4787447
www.oudheidkamertwente.nl

Het abonnement is bij lidmaatschap van de vereniging ingesloten. Lidmaatschap van de vereniging kost per lid EUR 30,00, met partner EUR 35,00, jeugdleden tot 21 jaar EUR 15,00. Losse nummers zijn voor EUR 5,00 verkrijgbaar bij het secretariaat.

Nieuwe kopij moet uiterlijk 15 april 2020 bij de redactie zijn. Richtlijnen voor publicatie zijn te vinden op de website.

Publicatie of overname van artikelen, geheel of gedeeltelijk, is toegestaan mits de bron wordt vermeld.

Donatie, schenkingen en sponsoring:
schenkingen@oudheidkamertwente.nl

Een inschrien is een klein verborgen vakje in een tuugkist waarin men kostbare voorwerpen bewaarde.

Druk: Drukkerij Veltmann B.V., Enschede

ISSN 1875-2659

Inhoud

Archief Hennie Engelbertink openbaar <i>All round heemkundige in woord en daad</i> Geert Bekkering en Jan Hinke	3
Inventarisatie marken Twente rond 1800 Gerhard Post	9
Oude steenovens en kleigaten Henk Römer	15
Neanderthaler verloor vuistbijl in Mander Dick Schlüter	21
Havenglorie Almelo Theo Leoné	26
Schipbeek en Regge correctie	26

Bijschrift foto voorpagina:

De Fabelhuttesteen op de grens van Oele Woolderzijde, Oele Deldenerzijde en Tweekelo. (Foto Geert Bekkering)

Archief Hennie Engelbertink openbaar

All round heemkundige in woord en daad

Geert Bekkering en Jan Hinke

.....

Er zullen weinig heemkundigen zijn die gedurende meer dan een halve eeuw zo consequent, zo gedreven en op zoveel terreinen naast elkaar actief zijn geweest als Hennie Engelbertink. Daarbij was hij ook een man van de daad, een organisator van acties, cursussen, enquêtes en wat dies meer zij. Om verschillende redenen is hij nu eindelijk wat aan het minderen. De leeftijd begint een rol te spelen, zijn rug geeft problemen en hij besteedt een groot deel van zijn tijd aan het op bezoek gaan bij zijn vrouw, die in een verpleeghuis verblijft. Daarnaast heeft hij de afgelopen periode veel tijd gestoken in het ordenen van zijn uitgebreide archiefcollectie.

Wij spraken hem in zijn huis iets buiten Rossum. Het gesprek met Hennie verloopt van zijn kant in de 'suuver Twentse sproake'. Af en toe is er even ongevraagd uitleg in het Nederlands.

Hennie blijkt een rasverzamelaar van alles wat maar een beetje met streekgeschiedenis te maken heeft, met name wat betreft Rossum en omringende marken, en dat heel breed. Het boerenleven van vroeger is het uitgangspunt en de Twentse taal is daarbij leidend.

Alles wat Hennie 'biej mekoar gadderd hef' komt nu voor iedereen beschikbaar in een speciaal ingericht gedeelte van het huis van zijn dochter en schoonzoon in Lattrop. Hij heeft ook al een trefwoordenlijst op de computer om het zoeken te vereenvoudigen.

Uitgangspunt boerenleven

Hennie Engelbertink is in 1942 als jongste van een tiental geboren op de oude Saksische boerderij Engberman in Rossum. Dat heeft hem gevormd. Daar ontsproten zijn liefhebberijen: het boerenleven, dialect, genealogie. Zo kwam hij in aanraking met boerderijtypen, volksverhalen, folklore, marken en alles wat daar maar van afgeleid kan worden. Op vijftienjarige leeftijd is hij met zijn broer in één dag op en neer naar het Openluchtmuseum in Arnhem gefietst. Dat museum heeft heel veel indruk op hem gemaakt. Hij heeft later alle openluchtmusea in de Duitstalige landen bezocht, veel foto's en films gemaakt en lezingen over boerderijen gegeven. Ook organiseerde hij een heel boerderijenweekend in het erva Boerrigter in De Lutte. Want iets organiseren lag hem wel. Heel veel Nederlandse en Duitse lectuur heeft hij over boerenhoeven verzameld. Die boeken/geschriften kon hij steeds bestellen bij de bibliotheek in Nordhorn, vijftien kilometer bij hem vandaan. Daaruit heeft hij ook veel gekopieerd. Des te dramatischer was het, dat in juni 1961 de bliksem in het rieten dak van de ouderlijke boerderij insloeg. De eeuwenoude boerderij werd volledig in de as gelegd. Hennie had toen al het gymnasium op het Carmel College in Oldenzaal achter de rug en studeerde aan de kweekschool in Hengelo. Ook daar had een scriptie boerderijen tot onderwerp. Als

Erve Engberman te Rossum in 1952.

jongste zoon kon hij geen opvolger op de boerderij zijn. Hij kon er vrede mee hebben. Het onderwijsbestaan met zijn toen nog ruime vakanties gaf hem meer gelegenheid tot heemkundig onderzoek. Als onderwijzer is hij begonnen in Tilligte, maar omdat hij er geen ruimte kreeg om er dialectlessen te geven, ging hij in 1976 over naar Bentelo. Daar is hij de rest van zijn loopbaan gebleven, maar ook daar moest hij ervaren dat het ene schoolhoofd meer van dialect geporteerd was dan het andere. Tot zijn teleurstelling moest hij ondervinden, dat de ouders van zijn leerlingen er meestal helemaal geen heil in zagen. In 'n Vreendenboek, een feestelijke bundel bij gelegenheid van de zestigste verjaardag van prof. dr.

Engelbertink, pleitbezorger van markenborden.

Hendrik Entjes in 1979, schrijft de jonge onderwijzer een gepassioneerd betoog over het gebruik van de streektaal in het onderwijs: *Dialektgedacht van nen Schoolmeester*.

Meertens Instituut en RONO

Hennie van ny Engberman ging al vroeg met zijn bandrecorder rond bij *'oale leu'* in Rossum. In 1972 schrijft hij over zijn hobby aan het Meertens Instituut. Hij stuurt enkele getranscribeerde voorbeelden op, waarna hem gevraagd wordt of hij dit niet vaker wilde doen. Tot aan 1986 heeft Engelbertink 21 verslagen aan het Meertens Instituut gestuurd, steeds van een paar gesprekken. In 1986 stopt hij, omdat: "Ik het ontzettend jammer vind dat die verhalen niet meer leven, dat ze niet meer bij open haardvuur en stormende wind worden doorgegeven aan de kleinkinderen, die liever kijken naar een programma op televisie. Dat heeft het overleveren van sagen en legenden vermoord en bovendien de dialecten waarin die verhalen werden overgeleverd steeds meer de nek omgedraaid." Volksverhalen werden generaties lang doorgegeven op de boerderij. Daar is helaas een einde aan gekomen.

Toch hoopt Hennie dat zijn kleinkinderen ooit nog interesse krijgen voor *'al dei zaakn woar at opa met an de loop was west'*. Ook voor de toenmalige regionale omroep RONO waaraan hij als freelancer verbonden was, heeft hij vele jaren interviews afgenomen in dialect. Van zijn werk zijn zo'n 165 cassettebandjes bewaard gebleven met diverse opnamen van gesprekken, voordrachten en radio-uitzendingen uit de periode 1968 tot 2010. Vooral zijn collectie volksverhalen is fascinerend. Prachtige

verhalen, waarvan je kunt genieten, ook zonder 'open haardvuur en stormende wind'.

Sagen en legenden

Hennie is vanaf zijn jeugd geïnteresseerd geweest in sagen en legenden, waarbij vooral Sinninghe's Overijsselsch Sagenboek een belangrijke rol heeft gespeeld. Hij gebruikt dat boek als de voornaamste inspiratiebron voor het verzamelen van verhalen, door te vragen naar versies van verhalen die in dit boek staan. Om zijn vertellers soms wat op weg te helpen, vertelt hij enkele details die hij kent vanuit dat boek.

Hennie 'geloof' niet alle verhalen klakkeloos, maar er zit soms wel wat in, vindt hij. Zo heeft het wichelroede lopen naar zijn mening te maken met een bepaald soort straling waar nog geen wetenschappelijke verklaring voor is. Sommige mensen kunnen die wel waarnemen, anderen niet. Vroeger geloofde men in witte wyven en heksen, tegenwoordig in bijvoorbeeld magnetiseurs (strykkaarls) en lichaamsuittreding (waarbij iemands geest los van het lichaam beweegt). Hoe deze fenomenen werken is nog onduidelijk, maar Hennie wijst ze niet af.

Op de site www.verhalenbank.nl, met Nederlandse volksverhalen, zijn er 273 resultaten voor het zoekwoord "engelbertink".

'n Kreenk

Naast Jan Jans, Willem Dingeldein en Adriaan Buter in het algemeen, waren op het gebied van de streektaal Herman Bezoen, Hendrik Klaassen en Hendrik Entjes de grote voorbeelden voor de jonge Hennie. Vooral met de uitspraak van Entjes: "Het dialect is het rijkste element van de eigen cultuur en identiteit", was hij het helemaal eens. De belangstelling voor de streektaal was opnieuw in de belangstelling gekomen sinds de grote bijeenkomst van Nedersaksische schrijvers in Ter Apel in 1952. Als uitvloeisel daarvan was een Twentse Schrieverskring ontstaan, met meester Vloedveld als voorzitter en belangrijkste stimulator. Maar na diens dood in 1961 was weer een zekere stagnatie opgetreden. Dat zie je vaker gebeuren, aldus Hennie, dat de streekcultuur het moet hebben van leu die het voortouw nemen. Begin jaren zeventig, toen Hennie volop bezig was met dialectzaken, zoals enquêtes en schoolprogramma's, ontbrak het aan een eigen Twentse taalorganisatie. Met Everhard Jans en Ton Kolkman heeft hij

toen in 1975 de Kreenk vuur de Twentse Spraak opgericht. Veertien jaar lang heeft hij er zijn beste krachten aan gegeven in de vorm van het ontwikkelen van regels op het gebied van spelling en grammatica, cursussen (lesriegn), contacten met de RONO en Radio Oost en acties voor het plaatsen van plaatsnaamborden. Achteraf was hij misschien wel eens wat al te 'militaristisch', concludeert hij nu. Het ging er soms stevig aan toe in de discussies, vooral als de zuiverheid van het Twents in het geding was, maar toen hij in 1989 kritiek kreeg, omdat hij te hard van leer trok tegen de zijns inziens al te lakse houding van Radio Oost tegenover de streektaal, gooide hij het bijltje er bij neer en verliet hij de Kreenk, waarvan hij toch jarenlang 'het gezicht' was geweest. Het was een pijnlijk moment, maar er bleef genoeg over om zijn krachten aan te wijden.

In 1982 had hij ook aan de wieg gestaan van de Heemkunde Vereniging oalde gemeente Weersel, tot welke toenmalige gemeente ook de marke Rossum behoorde. In het verenigingsorgaan Oet de Boerschopn zijn in de loop der jaren een stroom van artikelen van zijn hand verschenen, meestal met betrekking tot de marke Rossum, maar ook zaken met betrekking tot Volthe en Lemselo en daarbuiten konden op zijn belangstelling rekenen, ook nu weer in de ruimste betekenis van het begrip heemkunde. In de jaren negentig verscheen van zijn hand in 't Inschrien gedurende enkele jaren een serie artikelen onder de titel: *Woo sprek ie oe medemeans an?* Daaruit bleek zijn gedegen taalkundige kennis. Op taalkundig gebied is hij altijd ruim bezig geweest. Op de website van de Twentse taalbank staat hij te boek als onderzoeker, schrijver, dichter, vertaler, herspeller

Met vrouw en kinderen in 2018.

Hennie in zijn archief.

en verder nog als acteur/zanger, verteller en voordrager en tenslotte nog als ijveraar. In de loop der jaren heeft hij ook altijd veel lezingen gehouden, meestal met gebruikmaking van zijn uitgebreide documentatie materiaal. Ook zijn lesriegn hebben tientallen jaren gelopen.

Genealogie

Te midden van zijn vele interessegebieden moet zeker de genealogie genoemd worden. Na vele jaren van onderzoek heeft Hennie in 1995 de 'Kroniek Engelbertink' laten drukken en daarbij een familie-reünie georganiseerd. Van die tijd af worden alle nieuwtjes m.b.t. de naam Engelbertink in een *halfjaarlijks periodiek* rondgestuurd aan alle belangstellenden. Er werden ook bustochten georganiseerd langs de vele Nederlandse en Duitse erven Engelbertink (of een daarvan afgeleide naam als Engberding, Engbring, Engberink, etc.). Als vervolg daarop maakte Hennie in 1999 een boek met de 'Kwartierstaten Engelbertink-Rondhuis'. Het houdt het volgende in: *Ik heb 2 ouders: Engelbertink en Rondhuis, 4 grootouders: Engelbertink-Horsthuis en Rondhuis-Bodde, 8 overgrootouders: Engelbertink-Blenke, Horsthuis-Luttikhuis, Rondhuis-Reimer, Bodde-Westerhof, 16 betovergrootouders, met hun 32 ouders, die weer 64 ouders hebben. Van die 64 stamhuizen is een boek gemaakt. Engelbertink komt niet aan de orde, omdat dat al is beschreven in de 'Kroniek Engelbertink'.* Het boek bestaat uit kwartierstaten van uitsluitend boerengeslachten uit de omgeving van Oldenzaal, Denekamp en Ootmarsum.

Marken - grenzen

Bij zijn stamboomonderzoek kwam hij ook steeds vermeldingen tegen van de diverse marken rondom Rossum. Op die manier raakte hij ook steeds meer geïnteresseerd in alles wat te maken heeft met deze voorlopers van onze gemeenten. Zonder kennis van de marken(organisatie) is de (plattelands)geschiedenis van Twente niet te begrijpen. Alle Twentse marken inventariseerde hij, als het even kon op basis van de oude kadasterkaarten. Dat leidde bij voorbeeld tot zijn bijdrage aan de 'Historische kaart van Twente ca. 1500', die door de Oudheidkamer Twente in 1991 in vier kaartdelen met tekstboek werd uitgegeven. Hij zocht daarvoor de plaatsen op, waar de oude boerderijen stonden. Joop Meijer gaf er de havezaten op aan, Jan Oude Nijhuis de kerken. Ook Dick Taat en Arie Kers maakten deel uit van deze werkgroep. Enkele jaren geleden kwamen Hennie en het bestuur van de marke Rossum met het voorstel om in de gemeente Dinkelland de grenzen van de marken aan te duiden. De gedachte was dit te doen met borden aan beide zijden bedrukt met de naam van de marke en deze te plaatsen waar de belangrijkste wegen de marken doorsnijden. Op de borden moest komen te staan: de naam in het Twents en het Nederlands en in welke gemeente ze momenteel liggen. In april 2019 werden er 45 borden in de gemeente Dinkelland geplaatst. Helaas bleken de *brör* zo fraai dat baldadige jongeren ze naar drinkketen verhuisden. Inmiddels zijn er nieuwe borden geplaatst, voorzien van speciale schroeven en andere vandalisme bestendige attributen. Hennies grote wens is dat deze bordjes in heel Twente komen te staan, waar een weg een markengrens passeert.

Gedreven heemkundige

Hennie Engelbertink is verknocht aan zijn geboortegrond. De liefde voor Twente, de cultuur, het landschap, de tradities en folklore zit er bij hem diep in. Maar ook de vrees dat het uiteindelijk in de tijd allemaal verloren dreigt te gaan. „Zonder de diversiteit van de regionale culturen wordt het een saaie boel in Nederland”, verklaart Engelbertink zijn gedrevenheid. Die gedrevenheid zat er al in als kind. In zijn latere werk als onderwijzer gaf hij in de schoolklas aandacht aan het Twents. Daarom heeft hij veel van de streektaal vastgelegd en bijvoorbeeld ook een boek gepubliceerd over die Twentse woorden, die niet verloren mogen gaan (Weurebook Nederlands Twents, 2015).

Zijn liefde voor én bezorgdheid over het voortbestaan van de eigenheid van de regio blijven onverminderd groot. „*Het zijn de wortels van de mens. De belangstelling voor genealogie komt niet uit de lucht vallen. Leu wilt wetten waar ze vot komn*”. Als 'puriteins' taalkundige gaat het hem aan het hart dat het Twents zo verbasterd wordt door vreemde woorden. Ook kan hij niet meer optimistisch zijn over het voortbestaan van het Twents. Zijn kritiek op de regionale omroep (en pers in het algemeen) blijft onveranderd: er wordt te weinig aan de streektaal gedaan, en als ze het doen, vaak nog verkeerd. Waarschijnlijk zit er te veel 'import' achter de microfoon. Gelukkig klinkt er toch vaak wel een Twentse tongval door.

Er zijn meer van die gepassioneerde heemkundigen in Twente. *Maor als ze oet de tied kom'n smiet de keender'n voak d'n prötl vot*. Zo niet bij Hennie Engelbertink. Zijn 146 meter strekkende archief is toegankelijk voor alle geïnteresseerden, onder een speciaal ingericht gebint van het huis van zijn dochter in Lattrop. Hennie begrijpt ook wel dat daar geen files zullen ontstaan, maar wie de moeite neemt zich er te melden staat een heemkundig luilekker-

Voorbeeld van een markenbord.

land te wachten, op het gebied van: boerderijen, stamboom, streekromans, godsdienst, geschiedenis, dialect, Duitsland, Twents, klootschieten, midwinterhoornblazen, heemkunde, etc. Voor een bezoek kunt u contact opnemen met Hennie, Oldenzaalsestraat 6, 7596 KA Rossum, tel 0541-625503,

hjaengelbertink@gmail.com

Vuuran t heilig hart van Jezuskapel, doarachter t KJV hoes, dan de bewaarschool achter de conifeern. Op de achtergrond links n bound en rechts t melkfabriek. De leste twee zint ok a vot

Uit het artikel *De school in Rossum-Volthe*, in *Oet de Boerschopn* nr. 117 (Lente 2011) (foto HCO).

Selectie publicaties van Hennie Engelbertink

Opnamelijsten geluidsarchief Hennie Engelbertink (vanaf 1968). Verzameling MC's

p. 15-29. Groningen: Uitgeverij Stabo, 1979.

De Rossumers en hun dialect (1973). Onderzoeksverslag

School en dialect in Twente. z.j. Boek

Bewustmaking van de waarde van 't dialect (1980). Artikel

Spelling (1976). Toelichting

Wel as nen God wil leaven hier ôp earde (1980),
Woarhen geet den weg (1980),
Aanbidt en daankt oew Vader God (1980),
Nô daghet in het Oosten (1980). Liedteksten
vertaald in het Twents

In de Ieshalle. In *De Moespot*, 98 (1978), p. 47-49
'Cursus' toneelschrievn (1978). Artikel

Aandacht vuur taalproblemen (1979). Artikel

Engelbertink, Hennie. "***Dialektgedacht n van nen Schoolmeester.***" In Prof. Dr. Hendrik Entjes (1919-XVII September-1979): 'n Vreendenbook,

Markestenen in Lemselo, Rossum en Volthe,
Inventarisatie gebaseerd op kadastrale kaarten.
(1980).

Terugblik op 'n Verbondsdag (1980-1984).
Serie van vijf jaarlijkse artikelen

Schrievers. In *Twentse Post*, jrg. 1, nr. 1 (1981),
p. 21

*Tweede druk 'Twents in woord en gebruik' van
Meester Diekhoes* (1981). Boekbespreking

Twents - Hoo schrief wie dat? (1982). Inleiding
dr. J. Daan. laatste druk 1997. Oetgave : Kreenk
vuur de Twentse Spreek. Brochure

*Marke Rossum | Maarke Rossum [deel 1-100
etc.]*. In: Heemkunde Gem. Weerselo, Oet de
Boerschopn, vanaf nr. 1(1982). Serie van talloze
artikelen.

Idem over de *Maarke Voalt* (Volthe), bv deel 80
(2006). Idem over Lemselo

De Marke Volthe. z.j. 100 p. Boek

Merweenter (1985). Preek van Pastoor H.G.
Booijink herspeld.

*Grötste baankowwerval in de geschiedenis was in
Almelo* (1985). Artikel

n Kreenk in t kort (1985). Toelichting

'Zunnekeukske' van M. Hagreis-Post (1986).
Boekbespreking

André Hottenhuis & Gerrit Kraa & Hennie
Engelbertink: In t Twents vedan. Twente
Akademie (Stad en land), 1987.12 p. *In t Twents
vedan* (1987). Video

*Nen Boornschen jungn wör dwungn om in deenst
te goan van Napoleon* (1987). Verhaal in het
Twents vertaald door Hennie Engelbertink

*Historische kaart van Twente ca. 1500 +
Tekstboek* / Engelbertink, H.J.A. e.a./ Werkgroep
Hist. kaart van Twente - Enschede: Ver.
Oudheidkamer Twente, 1991 - 54 p
*Luk owwer Lemseler earvn an de haand van
1675, 1748, 1795, 1799, 1811* (1991). Artikel

*Korte beschouwing van het dialect in enkele
plaatsen in de Euregio* (1992). Artikel

Woo sprek ie oe medemeans an? In: 't Inschrien,
1992- 1994. Serie van negen artikelen, in 2001
gevolgd door een tiende.

De Boerschap De Nijstad. (1993). Boek H.
Engelbertink

Kroniek Engelbertink. Rossum, 1995 - 367 p.
Genealogie Engelbertink
De groafschop Beinthem (1998). Artikel

*De Veldnamen van Weerselo. Eén gemeente,
zeven marken*. Tekstboek en Kaartenboek /
H.J.A. Engelbertink, A.L. Hottenhuis, G.J.
Welberg. (red.) - Weerselo, Vereniging
Heemkunde Gemeente Weerselo. 1998 - 206
p. -Serie: Veldnamen in Overijssel

Engelbertink - Roundhoes

kwartierstaten. Rossum.1999, 320 p. (met een
namenindex van 21 bladzijden in twee kolom-
men)

Halfjaarlijkse periodiek '*Engelbertink*' (vanaf
2001). Artikelen etc.

Plat in 't blad. In: Oet de Boerschopn, 2012.

Weurebook Nederlands Twents (2015).
Woordenlijst

Herbeargen in de Boerschopn (2017 - 2018).
Kleine serie artikelen

Het archief van Hennie Engelbertink (2018).
Artikel

Welkom in t archief van Hennie Engelbertink
(2018). Handleiding

Boerderijnaam versus familienaam. In:
Kwartaalblad van de Nederlandse Genealogische
Vereniging Afdeling Twente, 35e jaargang
(2019), nr. 4. Artikel

Voor meer publicaties zie
www.twentsetaalbank.nl/zoeken/personen
zoeken

Inventarisatie merken Twente rond 1800

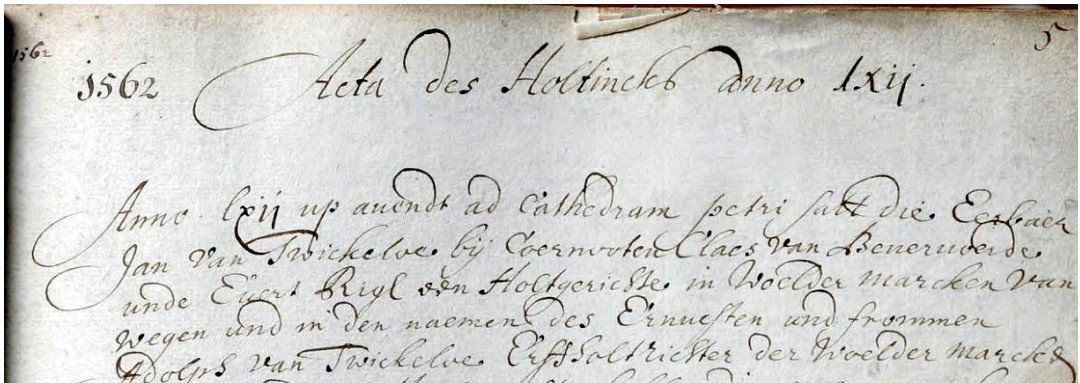
Gerhard Post

In het verleden zijn meerdere lijsten van de merken in Twente opgesteld, al dan niet als onderdeel van Overijssel. Idealiter zouden deze lijsten dezelfde merken moeten noemen, maar dat blijkt niet het geval. In deze bijdrage onderzoeken we de verschillen tussen vier van deze lijsten en betrekken hierbij de kadastrale gegevens uit 1832, om zo inzicht te krijgen in de lijst zoals deze in de nadagen van de merken gegolden heeft.

Marken

Op Wikipedia staat de volgende omschrijving: de marke, ook markegenootschap of boermarke genaamd, is een middeleeuws collectief van grotere boeren die gezamenlijk het beheer en gebruik van hun gemeenschappelijke gronden reguleerden.

rechthebbenden waren, zeker vóór de achttiende eeuw, vooral de adel en kerkelijke instanties. Zij waren de eigenaren van de grote erven; het gebruik van het woord boeren in Wikipedia is dan ook voor Twente in de meeste gevallen misplaatst; de boeren waren vaak onderhorig of pachter en hadden als zodanig geen formele

Afbeelding 1. Aanhef van de eerste op schrift bewaarde [2] holtink van de 'Woelder marcken' uit 1562. Er was dus één vergadering voor meer dan één marke. Later is de aanhef vaak iets als 'Woelder, Oele en Drijner Marcke'. Nog later zien we deels gecombineerde of afzonderlijke bijeenkomsten, zoals 'Groot en Klein Driene' (22 december 1795) en 'uler marke wooldersijde' (13 september 1799).

Karakteristiek voor de marke zijn de gemeenschappelijk gronden (de woeste gronden), die oorspronkelijk zelf de naam marke droegen [1]. Later gaat deze naam over op het genootschap. De merken ontstonden, naar de meeste onderzoekers nu denken, in de dertiende eeuw omdat toen de bevolking toenam en er een steeds groter deel van de woeste gronden nodig was voor de bedrijfsvoering; de marke omsloot dan ook vaak een buurschap. Op deze regel zijn later in de tijd echter vele uitzonderingen, zoals we hieronder zullen zien.

Het idee dat de marke een democratische instelling was, moet genuanceerd worden. De

zeggenschap. Het ambt van voorzitter (de markerichter) was soms erfelijk, in de betekenis van gebonden aan een erf (boerderij of hof), of het rouleerde.

Het markerichterschap was een lucratieve baan; we zien dan ook de heren van de grote havezaten (Almelo, Twickel, Weldam) markerichterschap verkrijgen van diverse merken. Als merken met dezelfde markerichter gezamenlijk vergaderen, is het niet altijd even duidelijk wat precies de merken zijn. Vergelijk de vier leschappen met afzonderlijke gezworenen in De Lutte met de Wooldermarken en de gezworenen in Driene, Woolde en Oele (zie afbeelding 1). Nu

De Welbergsteen in Hengelo, op de grens van Woolde en Oele.

beschouwen we de Wooldermarken als vier marken, namelijk Klein Driene, Groot Driene, Woolde en Oele Woolderzijde.

Er is een aantal lijsten van de marken in Twente (of zelfs Overijssel) gepubliceerd, maar de criteria waarop de indeling is gemaakt, staan er helaas niet bij. In deze bijdrage vergelijken we vier van deze lijsten, namelijk de lijst van Van Doorninck [3] (1866), van Van Engelen van der Veen [4] (1924), van Stroink [5] (1962) en die van de OKT [6] (1991). Daarnaast geeft Slicher van Bath [1] (in zijn bijlage 14) een lijst van marken die voor 1500 genoemd worden - omdat deze lijst niet volledig is, laten we hem buiten beschouwing. Deze lijst noemt overigens alleen marken waarover de vier lijsten het eens zijn, en levert daarom voor inventarisatie van de marken in 1800 geen extra bijdrage.

Voordat we verder gaan, is het nodig nog wat gedetailleerder in te gaan op het begrip marke. Want wat definieert dan precies een marke? Hangt dat af van hoe de markevergaderingen georganiseerd worden? Heeft (of had) elke marke zijn eigen markeboek?

Zoals gezegd hadden verschillende marken dezelfde markerichter. Omdat de reistijden vroeger aanzienlijk waren, ligt het voor de hand om buurmarken met dezelfde richter gezamenlijk te laten vergaderen. Dit betekent niet dat het daarmee één marke is geworden, maar eerder dat er veel overlap zit in de gerechtigden van deze marken.

De essentie van het markegenootschap is de markegrond. Een belangrijke vraag is welke markegronden als eenheid beschouwd werden, in de betekenis van: in eigendom van de groep

eigenaren van de erven die op deze markegronden rechten uitoefenden. Dit wordt uit de verslagen in de markeboeken niet heel duidelijk. De deelnemers wisten dat ongetwijfeld allemaal, en dus hoefde dit niet vastgelegd te worden.

Aan de andere kant beschouwen we niet elk gebied met gezamenlijke eigenaren als marke(grond); we verwachten ook historische vermeldingen als marke.

Het eerste moment dat de markegronden per ceelsgewijs schriftelijk zijn vastgelegd, is in de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafels (kortweg: aanwijzende tafels) bij de kadastrale kaarten [7] (minuutplannen) uit 1832. Van daarvoor hebben we door grensinspecties (loakgangen), tientallen grensconflicten en figuratieve schetsen bij de grensbepalingen van de gemeentes (rond 1820) wel een idee van een deel van de grenzen, maar de gebruikte veldnamen en verwijzingen naar objecten (zoals schuren en bomen) die daarin gebruikt worden, maken het moeilijk deze grens nauwkeurig te volgen. Het is om deze reden dat we de minuutplannen en de aanwijzende tafels uit 1832 als belangrijke bron voor de indeling in marken en het verloop van markegrenzen zien. In 1832 zijn al her en der wat markegronden onder de markegenoten verdeeld, maar toch is het beeld nog grotendeels compleet. De vraag is daarmee welke marken optreden als eigenaar in de aanwijzende tafels. Zoals we zullen zien levert dit nuttige aanvullende informatie. Daarnaast is het een werkwijze die uniform en transparant is. Een overzicht van de marken van de vier lijsten en de marken die genoemd worden in de aanwijzende tafels staat op de website van het Platform Markenstenen en markegrenzen Twente [8]. Vanwege de omvang is deze tabel hier niet opgenomen.

De verschillen in de lijsten van marken

We nemen als startpunt de lijst van 68 gebieden uit Stroink. Op deze lijst missen we vier gebieden: de stad Almelo, de stad Diepenheim, de stad Rijssen en het gebied van de Drieschicht (nu Langeveen en Manderveen). Daarnaast zien we de gebieden van de andere vijf steden (Delden, Enschede, Goor, Oldenzaal en Ootmarsum) wel genoemd worden. Zo komen we in eerste instantie tot een lijst van $68 + 1$ (Drieschicht) - 5 (steden) = 64 (potentiële)

marken. De drie andere bronnen noemen (gelukkig) voor het grootste deel dezelfde marken. Er zijn verschillen bij de volgende zes situaties.

Geesteren, Mander en Vasse. Deze worden door Van Engelen van der Veen opgevat als de Drieschicht zelf. Op basis van onze definitie van marke, komen we tot 4 marken; naast Geesteren, Mander en Vasse, ook de Drieschicht. De eigenaren van de Drieschicht zijn immers de rechthebbenden van elk van de (afzonderlijke) marken Geesteren, Mander en Vasse [9]. De aanwijzende tafels noemen inderdaad vier eigenaren, de marke van Geesteren, de marke van Mander, de marke van Vasse en de gezamenlijke eigenaren van de Drieschicht.

Oele. Oele wordt door Van Doorninck en Van Engelen van der Veen verdeeld in Oele Deldenerzijde en Oele Woolderzijde. Deze verdeling is te traceren tot aan het begin van het markeboek van Wooldermarken [2], rond 1500, met de heer van Huis Hengelo als markerichter voor Woolderzijde. Oele Deldenerzijde viel onder de Deldener marken met de heer van Twickel als markerichter. De aanwijzende tafels noemen ook de marke Oele Deldenerzijde en de marke Oele Woolderzijde als eigenaar.

Haaksbergen en Hones. Van Doorninck ziet hierin twee marken, de marke Haaksbergen en de marke Hones. Moderne onderzoekers uit Haaksbergen [10] delen deze mening niet: de beschikbare bronnen wijzen op één marke, waarin de dorpers uit Haaksbergen zekere rechten hadden. De aanwijzende tafels vermelden als eigenaren ‘markte van Haaksbergen’ en ‘markte van Haaksbergen en Honesch’. Vermoedelijk is hiermee dezelfde eigenaar (onder verschillende benamingen) bedoeld.

Eppenzolder, Holthuizen en Stepelo. De marke Eppenzolder en Stepelo en de marke Holthuizen fuseerden in de 17e eeuw. Van Doorninck en Van Engelen van der Veen beschouwen dit wel als twee afzonderlijke marken. Voor de situatie rond 1800 (en ook rond 1750, die Van Doorninck beschrijft) lijkt dit niet meer aan de orde [11]. De aanwijzende tafels vermelden

inderdaad maar één marke, de marke van Eppenzolder en Holthuizen (zie ook de foto hieronder).

De Veldmaterpaal markeert de plek waar de marken Holthuizen, Eppenzolder en Hones samenkwamen. Hij werd mogelijk op 19 april 1781 in aanwezigheid van Hendrik Jan Bos geplaatst [12].

Markvelde en Middendorp. Deze worden door Van Doorninck en in het OKT-onderzoek gezien als twee afzonderlijke marken. Van Engelen van der Veen zegt expliciet “de marke [Markvelde] bestond uit de buurschappen Markvelde, Voordorp en Middendorp”. Vredenberg [13] gebruikt exact dezelfde formulering. Echter, de marke Middendorp heeft zeker bestaan en bestaat nu nog; vanaf de negentiende eeuw zijn er diverse verwijzingen bekend [14].

Het is wel zaak om goed op te letten. Zo noemt de inventarislijst [15] van de heemkunde vereniging Old Deep'n de marke Middendorp bij een stuk uit 1780, maar het archiefstuk zelf noemt de marke Middendorp niet; integendeel, hierin staat de formulering ‘het Middendorp van Markvelde’. Jaap van Soest schrijft over de marke Middendorp het volgende [16]: “Het klooster ter Hunnepe (bij Deventer) had grote bezittingen in Twente, het gebied wat later marke Middendorp ging heten was helemaal van het klooster. Die kloostergoederen zijn na de omwenteling van 1795 als ‘vacante goederen van geestelijke instellingen’ toegevoegd aan de domeinen - dat is althans geprobeerd, maar pas gelukt onder het keizerrijk/Napoleon. De pachters hebben toen zichzelf geconstitueerd als een marke (zegt men...) - dat was in ieder geval ruim na 1800.” De aanwijzende tafels bieden hier niet veel ondersteuning: er is geen enkel perceel met als

Folde, gebruik of plaatselijke benaming.	N ^o . der percelen op het kadastrale plan.	Verwijzing naar het Algemeen Register der Hypotheken.		EIGENAREN EN VRUCHTGEBRUIKERS:			
		Deel.	Nummer.	NAMEN.	VOORNAMEN.	BEROEPEX.	WOONPLAAN
1.	2.	3.	4.	5.	6.	7.	8.
de Markte kleine	498			Private	Herike		Ambt Delden
	499			Herike	de markte van		

Afbeelding 2. Een deel van de Oorspronkelijk Aanwijzende Tafel uit 1832, sectie D, gemeente Markelo (RCE [7], document OAT04035D030). De marke Herike is eigenaar van de percelen 498, 499, 501, 502 (en vele andere). Perceel 500 is in eigendom van de marke Stokkum. Volgens de ingetekende markegrens op het minuutplan liggen deze overigens allemaal in Stokkum (maar dat is een ander verhaal).

geregistreerde eigenaar de ‘markte van Middendorp’ en slechts één perceel met als eigenaar de ‘markte van Marktvelde’. Dit ene perceel ligt niet in de gemeente Diepenheim, maar in de gemeente Ambt Delden (sectie E, nr. 1159), één van de redelijk zeldzame gevallen dat de gemeentegrens niet precies de markegrens volgde. Het ligt daarnaast ook nog eens in het gebied van Middendorp. De marke Middendorp is uiteindelijk wel verdeeld: “Na de verdeling van de marken van - achtereenvolgens - Marktvelde, Hengevelde en Diepenheim, bestond in de gemeente Diepenheim nog de marke Middendorp. Deze benoemde pas in 1861 een verdelingscommissie, die elf jaar nodig had om tot een plan te komen” [14].

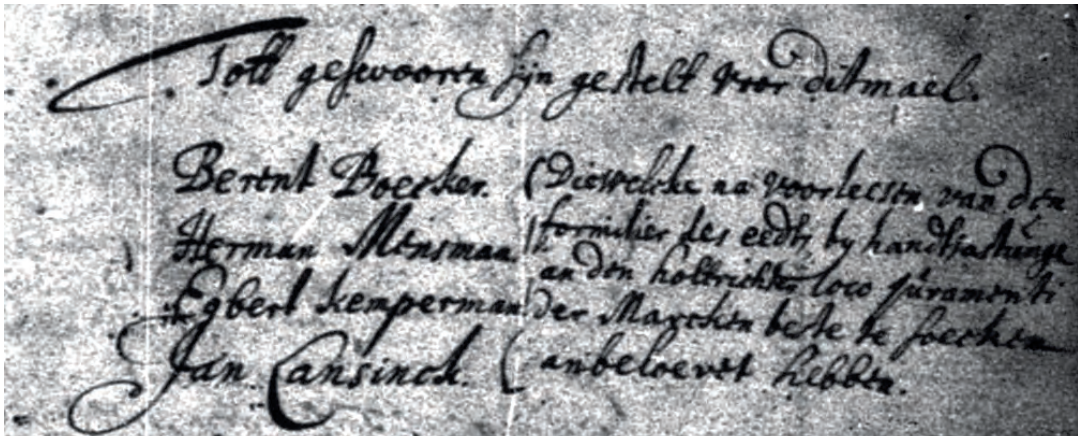
Herike en Stokkum. Alleen het OKT-onderzoek ziet deze als twee afzonderlijke marken. Stoelhorst en Kolkman [17] geven een uitleg voor de situatie hier. Vanaf ongeveer 1600 is de heer van Weldam markerichter van beide marken. “Juridisch bleef de marke Herike echter wel een zelfstandige marke, getuige de aanslagen

grondbelasting die Herike en Stokkum elk afzonderlijk kregen.” Ook de aanwijzende tafels vermelden als eigenaren ‘de markte van Hericke’ en de ‘markte van Stokkum’, zie afbeelding 2. De ‘marktescheiding’ is daarnaast ook ingetekend op het minuutplan.

En nu de aanwijzende tafels (1832)

In de zes bovenstaande gevallen hebben we nu een duidelijk beeld, veelal ondersteund door de aanwijzende tafels. Is het daarmee klaar? Nee, niet als we de aanwijzende tafels verder volgen. Hierbij treden nog enkele verrassingen op.

Rijssen, Almelo en Vriezenveen. Deze gebieden worden niet genoemd als marke-eigenaar. In het geval van Rijssen is het bekend dat de stad zich veelvuldig mengde in de markangelegenheden en daarvoor diverse keren door de provincie teruggefloten werd [4],[18]. De aanwijzende tafels vermelden de stad als eigenaar van de markegronden van Rijssen. In Almelo is de heer van Almelo eigenaar van ongeveer alles; de marke van Almelo wordt nog

Afbeelding 3. De eerst bekende [21] gezworenen in de 'Marcke Roetme', 20 april 1670: Jan Lansinck komt uit Haarle.

wel in de vijftiende eeuw genoemd, daarna niet meer [19]. Zelfs met betrekking tot de oude vermeldingen bestaan bedenkingen [20]. Het gebied van de heer van Almelo strekt zich ook uit over het gebied van Vriezenveen waar nakomelingen van 'vrije Friezen' tot in de twintigste eeuw boterpacht betaalden. Deze gronden waren door het recht van opstrek bijna volledig automatisch verdeeld; van een marke Vriezenveen is dan ook geen sprake geweest.

Reutum en Haarle. Deze buurschappen worden in alle lijsten als twee afzonderlijke marken genoemd. Van Engelen van der Veen geeft aan dat er geen markeboek is. Sinds 1924 is de situatie verbeterd en is een markeboek van Reutum en Haarle beschikbaar dat de periode 1670 – 1818 beslaat [21],[22]. De genoemde erven komen, zonder enig onderscheid, uit Haarle en uit Reutum, zie afbeelding 3. Latere holtinks vermelden Haarle soms expliciet, zoals op 25 augustus 1770: 'Holtink [...] over de Markte Reutum en Haarle'. De aanwijzende tafels gebruiken eveneens de naam 'markte van Reutem en Haarle'.

Nutter en Oud-Ootmarsum. De aanwijzende tafels van Denekamp onderscheiden de 'markte van Nutter' in het westen en de 'markte van Ouden Ootmarsum' in het oosten. De aanwijzende tafel wijkt hiermee af van de vier lijsten. En zelfs in het Verpondingsregister[23] wordt Nutter en Oud-Ootmarsum al als één buurschap genoemd. Van Engelen van der Veen zegt dat er in ieder geval in eerste instantie twee

zelfstandige marken waren. Hoe ver ging de fusie, alleen de markerichter en het markeboek, of ook de markegronden?

Usselo. De aanwijzende tafels van Lonneker verdelen 'traditioneel' Usselo in drie gedeelten: in het westelijk deel is de eigenaar 'de markte van Boekelo', in het midden 'de markte van Boekelo en Usselo' en in het oosten 'de markte van Usselo'. Dit lijkt geen historische grond te hebben: Usselo is een grote marke en werd wel verdeeld in hoeken, maar die komen niet met deze gebieden overeen. Waar komt deze onderverdeling vandaan?

Overige gevallen. In de Kadastrale Atlas van Overijssel [7] wordt 'Heringe' genoemd (bijvoorbeeld Weerselo sectie G, nr. 1). In het origineel staat wel 'Fleringe'. Evenzo wordt de marke 'Weerselo' genoemd (Sectie B, nr. 103), maar in het origineel wordt 'Weerselo en Dulder' aangehaald. Tenslotte wordt naast de marken 'Hengevelde' en 'Boekelo' nog de marke 'Boekelo en Hengevelde' genoemd, naast de beide afzonderlijk marken. Gaat het hier om gemeenschappelijk bezit?

Oproep

De aanwijzende tafels geven een beeld van de marke-indeling rond 1800. Dit beeld is eenzijdig, want het criterium waarmee we op deze wijze marken onderscheiden ligt op het eigendomsrecht van de markegronden. Ook zijn er al voorbereidingen voor de markeverdelingen aan de gang, die mogelijk het beeld vertroebelen. In

de onduidelijke gevallen zijn er mogelijk aanvullende bronnen beschikbaar die duiden op een bepaalde indeling. Dat zou ik graag van u horen. Dit kan met een e-mail naar info@markegrenzen.nl.

Mijn dank gaat uit naar Jaap van Soest, Benny Brummelhuis en Eric Ooink voor het delen van hun kennis over de marken in Diepenheim en Haaksbergen.

Verwijzingen

1. B.H. Slicher van Bath, *Mensch en land in de Middeleeuwen*, (1944).
2. Het markeboek van de Wooldermarken, Huisarchief Twickel, inventarisnummer 5114.
3. A.A. van Doorninck, *Schets ener verdeling van Overijssel in Schout of Rigterambten en marken omstreeks 1750*, (1866).
4. G.A.J. van Engelen van der Veen, *Marken in Overijssel*, in de 'Geschiedkundige atlas van Nederland', (1924).
5. L.A. Stroink, *Stad en Land van Twente*, vanaf bladzijde 116, (1962).
6. Oudheidkamer Twente, *Historische kaart van Twente ca. 1500*, (1991).
7. De aanwijzende tafels en de kadastrale kaarten uit 1832 zijn beschikbaar op beeldbank.cultureelerfgoed.nl/ en werden gedigitaliseerd (op Cd-rom) door de Stichting Kadastrale Atlas van Overijssel 1832.
8. Site van het Platform Markesteden en markegrenzen in Twente, zie met name www.markegrenzen.nl/achtergrond/marken/.
9. Henk Koop en Harm Smeenge, *Het markeboek Drieschicht*, (2019).
10. De marke Haaksbergen en Hones, (gezien op 28 december 2019), beschikbaar op www.historischekringhaaksbergen.nl/images/De_Haaksbergse_Marken/De_-marke_Haaksbergen_en_Hones.pdf.
11. De marke Holthuizen en Eppenzolder/-Stepelo, (gezien op 28 december 2019), beschikbaar op www.historischekringhaaksbergen.nl/images/De_Haaksbergse_Marken/De_marke_Holthuizen_en_-Eppenzolder_en_erven.pdf.
12. Het dagboek van richter Hendrik Jan Bos, transcriptie J.H.A. Koekenberg e.a., uitgave Genealogische Werkgroep Twente (2002).
13. J. Vredenberg, *Markvelde, een merkwaardig uithoekje van Twente*, Jaarboek Twente 1968, bladzijde 42.
14. Dr. Jaap van Soest, *Het einde van de marke van Diepenheim*, (2013), beschikbaar op www.collectiveaction.info/sites/default/files/webmaster/_PUB_Het%20einde%20van%20de%20marke%20van%20Diepenheim_Van%20Soest_edited.pdf.
15. Inventaris historische vereniging Old Deep'n - versie november 2013, (gezien op 28 december 2019), beschikbaar op www.olddeepn.nl/diepenheim/pdf/olddeepn-inventaris-nov%202013maart2014.pdf.
16. Jaap van Soest, e-mail van 9 december 2019.
17. Jan Stoelhorst en Johan Kolkman, *De marke van Hericke*, (2009).
18. Jaap Riemers, *Rijssen door de eeuwen heen*, (1980).
19. Mr. G.J. ter Kuile sr., *De opkomst van Almelo en omgeving*, tweede druk (1947).
20. Mr. G.J. ter Kuile jr., *De mark Almelo, Verslagen en mededeelingen Overijsselsch regt en geschiedenis*, 68e stuk, blz. 7 – 12, (1953).
21. *Markeboek van Reutum, Historisch Centrum Overijssel, Markenarchief*, toegang: 0157 (Marken in de provincie Overijssel), inventarisnummer 1087.
22. Dr. G.J.M. Bartelink, *Geschiedenis van de parochie en marke Reutum en Haarle*, (1970).
23. *Het Verpondingsregister van Twente van 1601*, transcriptie Oudheidkamer Twente, (1985).

Oude steenovens en kleigaten

Henk Römer

.....

Terwijl ik deze titel neerschrijf komt weer even het romantische gevoel over me, dat me als jongen van zestien bekwam toen ik voor het eerst het terrein betrad van de steenoven van Nijland, aan de grens bij Glanerbrug.

In die dagen beseften wij nog niet dat dit de laatste echte oude steenoven in deze streek was. Het is nu eenmaal zo dat de meeste steenfabrieken niet zo'n lang bestaan hebben. Gaan we nu eens na dat we zelf al een reeks groeven hebben zien verdwijnen, sommige zo definitief dat er geen spoor van terug te vinden is, dan voelen we direct dat het wel eens nodig is hierover iets vast te leggen. De ouderen onder ons hebben wel meer van die oude vervallen bedrijfjes gekend waar enkele mannen met primitief gereedschap kans zagen tienduizenden goede bakstenen per seizoen te vervaardigen. Ongeveer honderd jaar geleden wemelde het hier in het oosten van kleine en ook wel enkele grote steenbakkerijen. Alleen al in de omgeving van Rijssen en Markelo was er in de hoogtijdagen een tachtigtal.

De overgrootvader van schrijver had in de eerste helft van de vorige eeuw ook een bedrijfje van die aard ten oosten van Enschede. Misschien is dat de reden dat ondergetekende zich steeds nog erg aangetrokken voelt tot kleigaten; niet altijd tot genoegen van zijn vrouw overigens; een goed verstaander begrijpt dit...

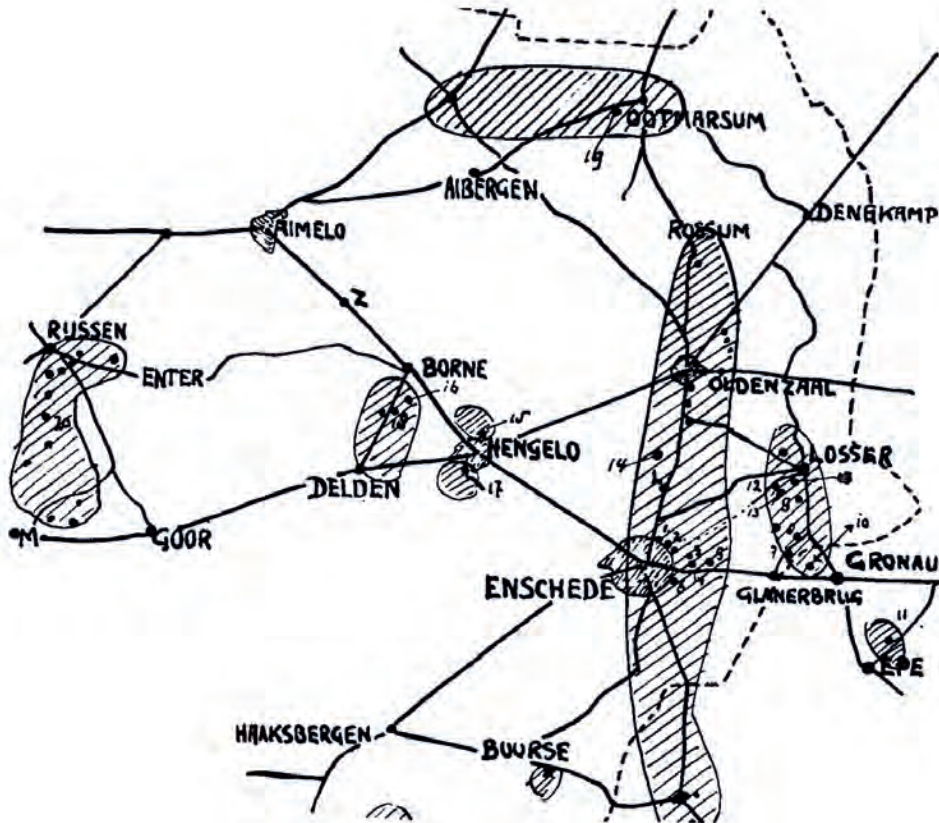
Nijland en kippen

Een van mijn gelukkigste ontdekkingen was indertijd het genoemde bedrijfje van Nijland. Och, het geheel was niet erg belangrijk, een rechthoekig oventje, twee kleigaten van 20 bij 20 meter; het meest noordelijke gat was het diepste, echter ook slechts 2 à 3 meter, maar gaf een behoorlijk inzicht in de onderste kleilagen van het Valanginiën. Het andere gat ontsloot zachte kleischalie van het Weald met daartussen kalksteenbankjes vol schelpen (Cyrena, Glaukonina). Onder een loodje stonden een paar duizend stenen winddroog te worden, de oude baas was meestal zelf aan het werk en natuurlijk liepen er kippen rond. U zult steeds merken, lezer, bij elke zichzelf respecterende steenfabriek behoren tachtig kakelende kippen!

De rook die uit de oven opsteeg had de zwak prikkelende geur van zwaveldioxyde, afkomstig van het pyriet in de Weald-klei. Werd in de groeve gegraven dan werden door de mannen meteen de stenen en kalkplaten aan de kant gegooid, nooit echter zonder dat er even aandacht aan besteed werd. Men wist dan ook steeds precies te vertellen wat er voor de dag was gekomen. De regen spoelde de stukken schoon en de toen nog schaarse verzamelaars sleepten zo af en toe de vondsten mee naar huis. Nu het bedrijf zelf. Hier had de mechanisatie al

zijn intrede gedaan, al was alles wat er aan machines stond dan ook klein en eenvoudig: een kleimolen en steenpers aaneen gebouwd konden door een man bediend worden. De klei werd door een buis geperst en de pil klei werd door een soort zaag waarin een ijzerdraad gespannen was afgesneden, telkens als er weer een „steen" naar buiten geperst was. Deze stenen werden op een plank gezet die in haar geheel in de droogschuur geplaatst werd. Vele jaren voor die tijd werd de klei met een soort troffel in houten

Duizenden boringen verrichtte Henk Römer (1915 -2000) in de Twentse bodem. Vergeleken met elders leek de regio waar hij opgroeide wel op een vergiet. Onder de relatief dunne zandlaag bleek zich een paleontologische schatkamer te bevinden. Energiek bracht de textieltechnicus in zijn vrije uren de uiterst complexe structuren aan het licht. In het vakblad Grondboor en Hamer staan 125 vermeldingen van zijn naam. In 1961 beschreef Römer voor de uitgave een wandeling door Twente. Hij nam zijn lezers mee naar verborgen schatten en vergeten verhalen. Lees Römer en je kijkt voortaan anders naar Twente.

Enkele belangrijke oude kleigaten en leemkuilen in Twente (klei- en leemgebieden gearceerd).

1. Schreurserve (keileem). 2. Roberskom (keileem, Eoceen (?)). 3. Oude groeven Hulshof (Eoceen). 4. Romershof (keileem). 5. Nieuwe groeven Hulshof (Eoceen). 6. Wooldrikshoek (keileem). 7. Nijland (Weald-Valanginien). 8. Van der Lande 1 (Barremien). 9. Van der Lande 2 (Onder-Krijt). 10. Gerdemann (Weald-Valanginien). 11. Eperberg (Barremien-Aptien). 12. Oude groeve Osse (Hauterivien). 13. ? ? 14. Smulders en Mulder (Eoceen). 15. Rientjes (Pleistoceen, interglaciaal). 16. Morselt (Midden-Oligoceen). 17. Overbeek (Eoceen). 18. Scholten (Midden-Oligoceen). 19. Scholten, Kuiperberg (Eoceen/Oligoceen). 20. Groeven van Rijssen/ Markelo (Interglaciaal (Needien) en keileem). De groeven in de omgeving van Oldenzaal worden in een volgende illustratie nog afzonderlijk weergegeven.

vormen gestreken; deze werden dan enkele dagen te drogen gezet, de klei krimpt dan wat, men kon de stenen eruit drukken, dan weer in de loods gedurende vele weken, tenslotte in de oven stapelen en bakken.

Vakkennis

Het spreekt vanzelf dat hier veel vakkennis en inzicht aan te pas kwam; niet alleen het stapelen en stoken van de oven, maar het graven en mengen van de klei was ook knap werk. Was het mengsel te vet, dan barstten bij het bakken de stenen, was het mengsel te schraal dan hing de steen als „los zand" aan elkaar. Kalksteenbrokjes mochten niet in de klei, gips of pyriet ook niet,

de soms bitumineuze schalie van het Weald was juist wel weer geschikt. Hoe meer bitumen hoe beter, dit scheelde weer aanmerkelijk in de brandstof. Te vette klei werd verschaald door wat zand of keileem bij te mengen, veel zand was daar echter niet te vinden, alles was leem en klei. Aan de overzijde van de weg, toen nog zandweg van Glanerbrug naar Glane, was echter nog een stukje grond waar zandige keileem afgegraven werd. Zo ging het bij Nijland en zo zal het ook bij de vele andere bedrijfjes gegaan zijn, alleen moet men wel aannemen dat vaak nog primitiever gewerkt werd, geheel met handkracht, geen kleimolens of steenpersen, mengen met de schop en vormen met de hand.

Ook de ovens waren nog eenvoudiger, een rechthoekig geval, muren van met klei „gemetselde“, los gestapelde stenen (2e keus), stoken met zwarte turf. Dag en nacht stond iemand bij zo'n oven en hij stookte! Dat de bakstenen nogal eens kiezelsteentjes en andere bijgiften bevatten was niet te verwonderen. Bernink haalde eens uit een muur een gave Goniatites, en deze schrijver vond herhaaldelijk Glaukonias in oude dakpannen, die kennelijk waren gebakken door Gerdemann in Gronau, al was dat dan weer 150 jaar geleden. Let u vooral eens op die oude dakpannen; soms vindt u er nog de namen van de makers in gekrast, een enkele maal een gedichtje. J. J. van Deirse heeft hierover al eens geschreven.

De Rijssense steen van de vorige eeuw werd veelal gebakken van een zeer fijnzandige preglaciale klei met veel houtresten. Afdrukken van dit hout zijn dus ook te vinden in de baksteen van oude huizen. Sommige van deze Rijssense stenen waren door het verbranden van de fijnverdeelde houtresten bij het bakken geheel poreus geworden. De overlevering zegt dat deze stenen zo licht waren dat ze op het water konden drijven! Misschien had men in die dagen in Rijssen bijzonder „zwaar“ water, want anders moet de steen toch wel bijzonder licht zijn geweest.

Veldbrand

Het ligt niet in mijn bedoeling hier een verhandeling te schrijven over het bakken van stenen; dit kunnen we beter aan de specialisten overlaten. Toch moet ik nog even een speciale „techniek“ bespreken en wel de veldbrand. In een streek als Twente waar men zeer veel leem en klei direct aan de oppervlakte vindt, was het bij het bouwen van grote gebouwen, kerken, kloosters en boerderijen vaak goedkoper de stenen ter plaatse te vormen en te bakken. Als dan voldoende stenen waren gevormd en gedroogd, werden deze gestapeld, er werd een muur omheen gestapeld met stookgaten en de brand werd erin gestoken.

De aanvoer van de turf was in die dagen uiteraard veel goedkoper dan het transport van de zware stenen. In die turf zat nog een grote moeilijkheid. Op alle turf rustten namelijk fiscale verplichtingen, en hiervan kon men een speciale vrijstelling verkrijgen als het materiaal

bestemd was voor veldbrand (het veen was in die dagen nog markebezeit). In het boek over de geschiedenis van Oldenzaal („Van Frankische Sala tot Glindeflat“ door A. Stappers-Vurtheim) wordt hierover nog een vermakelijke geschiedenis verteld. Enkele tientallen jaren geleden waren overal in de Lutte nog veldbrandresten te vinden. De steenafvalhoop bij „Het Nyehuss“ in de Lutte is vermoedelijk ook een dergelijke rest.

Steile randen

Er zijn in de Lutte veel sporen van oude kleigaten te vinden. Vrijwel elk laag liggend weiland met steile randen is een oud kleigat. Men moet hierbij in aanmerking nemen dat men lang geleden nooit diepe afgraving toepaste, om duidelijke redenen. In de eerste plaats waren de transportmiddelen voor het vervoer van kleigat naar de oven gebrekkig; het trekken van een wagen met klei door een modderige groeve is geen sinecure! Bovendien was het waterprobleem in een ondiepe groeve veel eenvoudiger, want een diepe groeve vraagt direct een pompinstallatie. Doordat de groeven dus niet diep waren, zijn er zeer vele spoorloos verdwenen, de enkele hooggelegen groeven die wel diep waren werden in later jaren met graagte als vuilnisstortplaatsen gebruikt.

Waar waren nu deze steenovens? De eerste voorwaarde is natuurlijk de aanwezigheid van klei of leem.

In aanmerking komen dus:

1. De omgeving van Ootmarsum — Vasse — Tubbergen, waar naast tertiaire klei ook veel keileem voorkomt.
2. Een strook van enkele kilometers breed, lopende van Enschede over Oldenzaal naar de Lutte en Rossum; ook dit terrein bestaat uit tertiaire klei en keileem.
3. De omgeving van Hengelo en Borne.
4. Een terrein tussen Rijssen en Markelo, waar oorspronkelijk veel preglaciale klei werd ontgonnen, later echter ook veel keileem.
5. Tenslotte moet genoemd worden het gebied langs de Dinkel van Epe en Gronau via Glanerbrug naar Losser. Dit gebied omvatte een bijzonder grote variatie aan formaties, waaruit het kleimateriaal gewonnen werd: Aptien, Hauterivien, Barremien, Valanginien, Weald, keileem, etc.

Er zijn nog enkele plaatsen meer te noemen. Zo zal in de omgeving van Albergen het handwerk van steenbakken zeker ook beoefend zijn. In het grensgebied bij Langeveen — Balderhaar werden ook stenen gebakken, o.a. voor het voormalige klooster Sibculo.

Ten zuiden van Haaksbergen bij het Haaksbergerveen moet in lang verleden tijd ook een steenoven geweest zijn, ongeveer op de Gelderse grens; vermoedelijk werd hier miocene klei afgegraven. Bij Rekken, wat verder zuidelijk, werd Septarienklei (Midden-Oligoceen) geëxploiteerd.

Lang niet overal waar leem voorkomt zijn echter steenovens geweest; de slechte wegen en transportmiddelen waren er de oorzaak van dat de meeste steenovens zo dicht mogelijk bij de bevolkingscentra werden opgericht. Aan de „kleikant" van Enschede en Oldenzaal waren dan ook talrijke bedrijven.

Hoewel de omgeving van Rijssen en Markelo nooit dicht bevolkt geweest is, was de naam van de Rijssense steen zo goed dat men in verre omtrek deze steen prefereerde. Almelo, dat zelf geen klei had, zal ongetwijfeld een goede klant van Rijssen zijn geweest. De lagere delen van Twente zoals het stroomgebied van de Regge, de Buurserbeek, de Beneden-Dinkel en vele andere jongere terreinen zijn kleiarm. In vele gevallen ligt de keileem in deze dalen vrij diep. Zo wordt in Nijverdal de keileem in het Reggedal gevonden op twintig meter diep, overigens is het laagje slechts enkele decimeters dik! Ook het gebied van de Dinkel ten noorden van Denekamp kent alleen zeer diep liggende keileemlagen.

Steenrood

Laten we nu in gedachten eens een wandeling gaan maken door het leem- en kleigebied van Oost-Twente (jammer dat zelfs geologen tegenwoordig niet meer kunnen lopen!). We beginnen onze tocht in Ootmarsum, beter nog in Uelsen. Daar echter het gehele landschap van Ootmarsum en Uelsen morfologisch een geheel is kunnen we ons ook beperken tot Ootmarsum alleen. Reeds bij onze tocht door dit oude stadje valt de baksteen van de oude huizen op: honderden jaren oud en toch nog fris „steen"rood! Dit is een van de typische eigenschappen, dat deze baksteen, hoewel terdege onderhevig aan ver-

wering, steeds frisrood blijft.

De herkomst van de stenen behoeven we niet ver te zoeken. Ten westen van het stadje verheft zich de Kuiperberg. Deze bestaat geheel uit tertiaire klei met een dunne mantel van keileem. Hier werden al honderden jaren lang stenen gebakken, en nog steeds is het bedrijf in volle exploitatie. In de omgeving verraden weer vele diepe weilanden de plaats van vroegere kleigaten. Gaan we nu de grote groeve in de Kuiperberg eens aan een nader onderzoek onderwerpen, dan blijkt, dat onder een laag keileem, groenachtig van kleur en zeer sterk in dikte variërend, donker gekleurde kleilagen voorkomen. De ouderdom van deze afzettingen is Oligoceen (hoofdzakelijk Rupelien - Midden-Oligoceen), met aan de basis groenzand en een laag met eigenaardige groengrijze rolstenen, gebed in lemig groenzand — de fosforietenlaag. De graverij van de Kuiperberg heeft in de loop der jaren vele mooie vondsten opgeleverd. Soms zijn er goede jaren, wat dat betreft; soms gaat er een hele tijd voorbij, zonder dat er iets van betekenis wordt aangetroffen.

In de klei vinden we schelpen (o.a. Leda deshayesiana, maar zelden gaaf) en gipskristallen, die af en toe in buitengewoon fraaie grote rozetten voorkomen. En tussen de fosforieten zitten er vele met schelpresten, afdrucken en steenkernen daarvan, ook geheel uit fosforiet bestaand, een enkele maal ook een fosforietknol met een haaietand.

Meststof en bleekaarde

De fosforietenlaag heeft een zekere vermaardheid gekregen, omdat zij in beide wereldoorlogen wegens schaarste aan kunstmeststoffen werd geëxploiteerd, namelijk in

Remise van de Leemlijn in Rijssen.

1914-1918 te Nutter bij Ootmarsum, en in 1941 bij Rossum. In de bekende door Bernink in „Ons Dinkelland" beschreven heuvel bij Rossum is de fosforietenlaag ook ontsloten, toen de tramlijn Oldenzaal-Denekamp er dwars doorheen werd gegraven. Daar zijn echter nimmer fosforieten gewonnen — wel is er een groeve in midden-oligocene klei, maar niet om er stenen van te bakken. Hier wordt de klei gedroogd en gemalen tot zeer fijn poeder, dat o.a. wordt gebruikt als bleekarde, voor het filteren van plantaardige en dierlijke oliën.

De fosforietgroeve van Rossum was aan de provinciale weg Oldenzaal-Rossum gelegen, dicht bij café Stegge. Zij is slechts een zomer in bedrijf geweest. Wie zijn ogen de kost geeft, kan in het bos op de heuvel aan de voormalige tramlijn hier en daar nog wat hoopjes fosforieten vinden. Neem eens de moeite om wat van dit materiaal grondig uit te zoeken, er zitten nog wel haaientanden en soms ook wel roggetanden tussen.

Tachtigjarige Oorlog

Onze wandeling heeft ons inmiddels van Ootmarsum naar Rossum gevoerd. We gaan nu verder naar het zuidoosten en komen in de Lutte. Tegenwoordig kennen we hier geen kleigroeven meer. Eeuwenlang is echter in de Lutte klei en leem gegraven en verwerkt tot bakstenen, dakpannen en soms zelfs tot potten. In de archieven van Oldenzaal is het een en ander te vinden over steenbakkerijen, pannenbakkerijen en pottenbakkerijen. De oudste pottenbakkerij welke wij hebben kunnen vinden, dateert van 1440 (J. G. Geerdink, Kroniek van de Lutte), genaamd Potterink en gelegen tussen Duivendal en Ophuis. Dit was een grote pottenbakkerij; zij hield op te bestaan tijdens de Tachtigjarige Oorlog en nog enkele eeuwen daarna waren er hopen afval-puin te vinden. De beide erven Duivendal en Ophuis bestaan nog, beide liggen bij de Paasberg. Nu moeten we niet denken dat dit het oudste bedrijf in de Lutte was! Lang voor 1400 was er reeds een steenbakkerij Tijgkotte. Hier werden stenen en dakpannen gebakken en dit bedrijf was vooral bekend om zijn voortreffelijke pannen. Het is wel een van de bedrijven geweest, die zich het langst hebben weten te handhaven — in het jaar 1801 werd de productie gestaakt.

Op de flank van de Kuiperberg herinneren kiepkarren aan de groeve.

Waar Tijgkotte precies heeft gelegen, is niet meer te achterhalen; men vermoedt tussen de erven Welhuis en Reuver. Deze plaatsaanduiding is geheel voor rekening van J. H. Ort. Deze schrijver vermeldt in zijn Oudheidkundige aantekeningen, deel III (1900), nog een plek in de Lutte waar klei werd gegraven; ten zuiden van de Bentheimerweg, dicht bij het erve Rochues, ligt een lage weide (de Tupisgaard). Even ten zuidwesten van deze weide, vroeger brongebied van de Stakenbeek, ligt een laag weiland waar eeuwen geleden een pottenbakkerij stond. Hier werden vooral „kloesen" (stenen testen voor stoven) gebakken; ook is er veel puin gevonden van metselstenen. Dit waren de oudste bedrijfjes die schrijver op het spoor is gekomen, dank zij de heer Hommen, oud-gemeentesecretaris van Oldenzaal. In het stadsarchief van Oldenzaal zijn deze gegevens bewaard gebleven.

Stadstechelmeester

In dit archief is nog meer belangrijks te vinden; de naspeuringen van de heer Hommen leverden ons nog meer gegevens, ditmaal uit wat minder „grijze" oudheid. Het is jammer, dat ik hier niet alle details kan weergeven van de overeenkomst, in 1602 gesloten, tussen de vroede vaders van Oldenzaal en Peter van Leworden, de „stadstechelmeester". Van beide kanten werden allerlei spitsvondigheden in het contract opgenomen, zodat zowel de stad Oldenzaal als Peter van Leworden volkomen gedekt waren. Laatstgenoemde zorgde er tevens voor dat, mocht hij komen te overlijden, zijn weduwe in elk geval onderdak zou hebben. Peter (afkomstig uit Leeuwarden) had trouwens ook de ver-

plichting „de heeren Borgermeesteren eyn halff duisent pannen und ein halff duisent steyns, wesende tho samen guidt koepmans guedt" te leveren. Mochten de Borgermeesteren geen pannen en stenen nodig hebben dan was genoemde Peter verplicht „seess goltgulden so hie jaerlix placht te geven" te betalen. Het Techelhuess schijnt overigens in 1602 een gammel geval te zijn geweest want de huurder verplichtte zich op eigen kosten voor een nieuw pannen dak te zorgen. Prijsbeheersing was er in die dagen ook al; Peter verplichtte zich de stenen niet duurder te verkopen. Dit gold alleen voor de burgers, die nooit meer dan „vierthien stuivers de hondert steyns" behoefteden te betalen. Pannen mochten echter „twyntich stuivers" kosten. Ondanks de perfecte voorschriften van de stad Oldenzaal ging het op de duur niet zo best met dit tichelwerk. In 1667 wordt er nog vermeld dat het tichelwerk niets meer opbrengt. Het duurde echter nog tot 8 mei 1695 voordat het tichelwerk verkocht werd aan Laurens Wyntjes Sr. Voor de plaats van dit bedrijfje moeten we de lage terreinen opzoeken aan weerszijden van de Haerstraat. Een deel van de Lyceumstraat heette vroeger Tichelsteeg. Het terrein waar later de kantoren van de N.V. Nederlandse Aardolie Maatschappij kwamen, kenmerkt zich ook door grote hoogteverschillen; ongetwijfeld zijn hier ook leemgaten van het tichelwerk geweest.

Niet alleen essen maar ook stuwingen en oude groeves zijn verantwoordelijk voor het reliëf in Twente.

Keileem

Het materiaal, dat in dit tichelwerk werd gebruikt, was zonder twijfel keileem. De jaren verlopen, maar stenen blijven nodig. In 1763 verkoopt Chr. Nieuwenhuis 2450 stenen aan de

Henk Römer en zoon demonstrenen de grondboor. Foto NAM.

stad voor 22 guldens, een schelling, nul stuivers. U ziet het, de prijzen gaan mooi omhoog! Deze stenen kwamen uit de Lutte. Weer slaan we een eeuw over: 1855, Wijnand Nieuwenhuis bouwt een pottenbakkerij in de Lutte, maar het schijnt dat hij geen goede klei voor de potten kon vinden, want drie jaar later werd het bedrijf al omgezet in een gewone steenbakkerij. Dit bedrijf is ook al weer geheel verdwenen. Er zijn er nog meer geweest. T. H. J. Kistemaker stichtte in die jaren een steenfabriek aan de Enschedesestraat bij de Schapendijk, de naam Tichelstraat herinnert nog aan deze fabriek. B. G. Tonies bezat een steenfabriek aan de Lossersesstraat bij de Postweg. Zonder meer mogen we aannemen dat deze twee bedrijfjes keileem verwerkt hebben; bij graafwerk in deze omgeving zien we immers niets anders dan keileem te voorschijn komen.

(wordt vervolgd in 't Inschrien 2020-2)

Neanderthaler verloor vuistbijl in Mander

Dick Schlüter

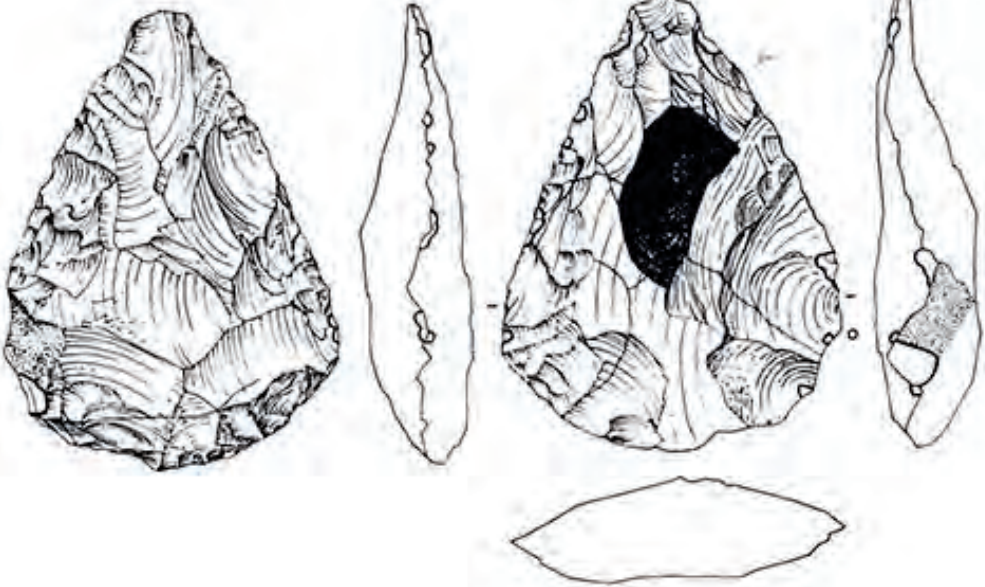
In museum Natura Docet Wonderryck in Denekamp vond 23 november 2019 de opening plaats van een door AWN-19 (Twente) samengestelde expositie van middenpaleolithische vondsten afkomstig uit de omgeving van Mander, gemeente Tubbergen. Eind 2019 was het precies 40 jaar geleden dat er bij Mander een vuistbijl werd opgeraapt door Hans Oude Rengerink uit Ootmarsum. Dat was het begin van de ontdekking van een uniek jachtkamp van de Neanderthalers. In deze bijdrage wordt ingegaan op wat er intussen duidelijk is geworden over dit kampement bij Mander.

Belangrijk voor de historie van Overijssel was de vondst in 1979 van een vuistbijltje (foto) op een akker tussen de buurschap Mander en de Duitse grens bij Getelo. Onmiskenbaar een vondst afkomstig van de uitgestorven Neanderthalers. Studenten archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen zochten onder leiding van wetenschappelijk medewerker Dick Stapert tussen 1979 en 1982 verschillende keren de betreffende akker systematisch af en vonden nog 22 andere bewerkte vuurstenen. De artefacten werden door Stapert geschat – op basis van de typologie van de vuistbijl – op tussen de 40.000 en 60.000 jaar oud. De vondstconcentratie betekende dat de restanten van een verstrooid kampement waren gevonden. Het eerste boven

de grote rivieren in ons land en tot op de dag van vandaag het enige in Twente/Overijssel. Het gebruikte vuursteen voor de artefacten was van noordelijke herkomst – afgezet tijdens de Saale IJstijd - en waarschijnlijk ter plaatse door de Neanderthalers verzameld en bewerkt. Stapert deed in 1982 een oproep aan vrijwillige archeologen om door te blijven zoeken op de akkers bij Mander. Deze handschoen werd onder andere opgepakt door leden van AWN-19 (Archeologische Werkgemeenschap Nederland, afdeling Twente). Begin 2020 staat de teller op ruim 200 door archeologen erkende artefacten die op deze vindplaats zijn gevonden. In alfabetische volgorde hebben de volgende leden bijgedragen aan het AWN-corpus van

De opening van de expositie door Hans Oude Rengerink (links) en Dick Schlüter (Foto Ben Klein Nagelvoort).

Tekening van de vuistbijl (Tekening J.P. Roelink/Groningen).

Manderse vondsten: Ellen Berends, Trudie Broekman, José Elfrink, Gert Jan Kroese, Ben Klein Nagelvoort, Nannie Otto, Kees de Rooij, Dick Schlüter, Leendert Stodel en Evert Ulrich. Tevens zijn er vondsten bijgedragen door Frits Ham, Chiel Helmers, Johan ten Hoopen, Johan Kabout en Henk Paas.

Peest

De topstukken zijn de enige tot nu toe gevonden vuistbijl – vanaf 1981 eigendom van de Vereniging Oudheidkamer Twente – en een zogenoemde demi-quinaschaaf (zie tekening). De expositie in Denekamp is samengesteld door Dick Schlüter in samenwerking met conservator Eric Mulder van het museum. Naast werktuigen ging het daarbij om verschillende typen afslagen en kernstukken, in totaal 60 artefacten. De vitrine met vondsten werd op 23 november onthuld door Hans Oude Rengerink en Dick Schlüter (foto).

Voorafgaand aan de opening van de expositie in Denekamp werd door de Groningse archeoloog en Steentijdspecialist Marcel Niekus een lezing gehouden over de overeenkomsten en verschillen tussen de vondsten afkomstig van

Mander en die van Peest in Drenthe (ontdekt als kampement in februari 2007). Opvallend is het verschil in aantallen vuistbijlen (Peest) en schaven (Mander). Mogelijk heeft dit volgens Niekus te maken gehad met een verschillende functie, namelijk een jachtkamp in Peest versus een basiskamp in Mander. Bij de vondsten uit Mander zitten namelijk ook artefacten die door de Groningse archeologen Lykke Johansen en Dick Stapert zijn gedetermineerd als oefenstukken gemaakt door kinderen. Bij Mander lijkt kortom sprake te zijn geweest van een groep van rond de 15 Neanderthalers, die uit meerdere generaties bestond.

Neanderthalers

Archeologisch gezien horen voorwerpen van Neanderthalers thuis in het Midden-Paleolithicum (MP) en geologisch in het Pleistoceen. Paleos betekent 'oud' en lithos 'steen', Plolithicum is dus Oude Steentijd. Archeologen verdelen het Paleolithicum in drie periodes: Vroeg- (2.500.000-250.000 jaar geleden), Midden- (250.000-40.000 jaar geleden) en Laat-Paleolithicum (40.000-9.000 jaar geleden). Bij de vondsten uit Mander gaat het

dus om het Midden Paleolithicum. De naam 'Neanderthaler' komt voort uit de eerste vindplaats, een rivierdal bij Düsseldorf waar in 1856 skeletresten en stenen werktuigen zijn gevonden. Deze zijn thans te zien in het Neanderthal Museum in Mettmann bij Düsseldorf (www.neanderthal.de).

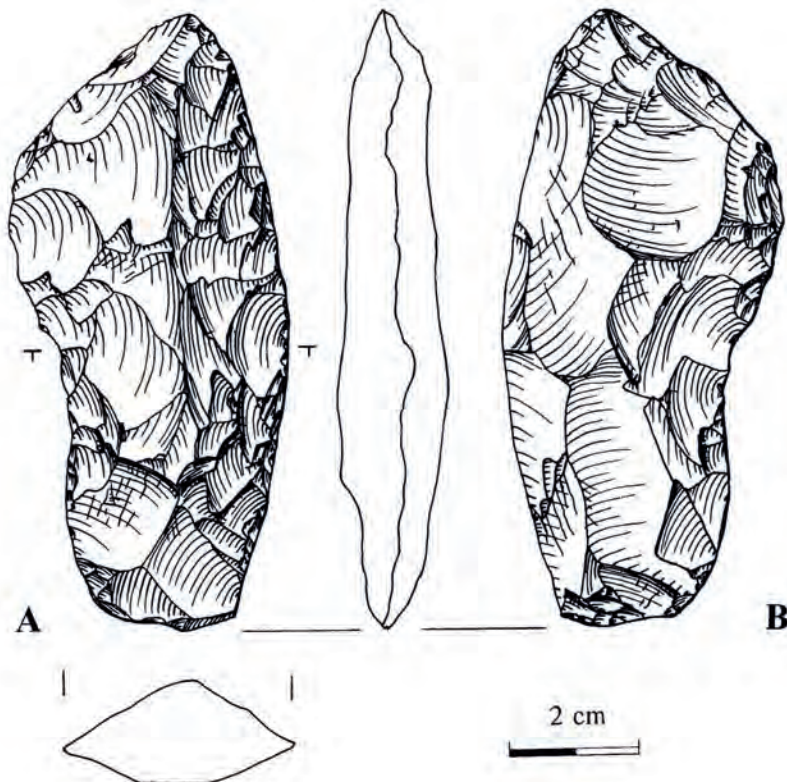
De Neanderthaler kwam ruim 150.000 jaar geleden voort uit de *Heidelbergmens* (*Homo heidelbergensis*). Vondsten van deze mens zijn echter in Europa nog zeldzamer dan die van de Neanderthaler. In Overijssel en de drie noordelijke provincies zijn deze vondsten – in tegenstelling tot een aantal (voormalige) zandafgravingen op de zuidrand van de Veluwe en de afgraving Belvédère bij Maastricht – nog niet gedaan. Voor de toekomst kunnen ze echter niet worden uitgesloten.

Om de ouderdom van de archeologische vondsten van Mander te bepalen wordt gekeken naar de verweringsverschijnselen zowel als de

typologie van de werktuigen. Op die manier valt te analyseren of de betreffende vuursteen is bewerkt door Neanderthalers of door onze voorouders die ruim 13.000 jaar geleden als jagers en verzamelaars op het toneel verschijnen. Op basis van vondsten elders in Europa wordt aangenomen dat de Neanderthaler ruim 40.000 jaar geleden als aparte soort is uitgestorven. In de periode daarvoor waren vanwege klimatologische omstandigheden Neanderthalers lang niet altijd aanwezig in Twente en wijde omgeving.

Saale IJstijd

Klimatologische omstandigheden en de aanwezigheid van voedsel bepaalden de aanwezigheid van de Neanderthalers (*Homo neanderthalensis*) en dat heeft te maken met de omstandigheden tijdens twee ijstijden. Tijdens het glaciaal Saalien (ca. 250.000-130.000 jaar

Tekening van de demi-quina schaaft van Mander (Tekening Lykke Johansen/Haren).

Zoeken, vinden en vervolgens vastleggen van vondsten met behulp van GPS (Foto Dick Schlüter).

geleden) waren de ecologische omstandigheden zodanig dat het onmogelijk was voor deze mens om hier te jagen en verzamelen. Rond de 150.000 jaar geleden waren Noord- en Midden-Nederland bedekt door een dik pakket landijs. Pas in de laatste fase van deze ijstijd – ruim 130.000 jaar geleden – smolt het ijs door verbetering van het klimaat en begonnen flora en fauna zich te herstellen, waardoor de Neanderthaler zich weer als jager en verzamelaar in deze contreien kon vestigen. Zij troffen er een landschap aan met stuwwallen (bijvoorbeeld de huidige Sallandse en Twentse Heuvelrug) en diepe gletsjerdalen die door de rivieren Dinkel, Vecht en IJssel langzaam maar zeker met grove en fijne rivierafzettingen werden gevuld. Bij het Duitse Nordhorn is bijvoorbeeld vastgesteld dat de Dinkel tachtig meter lager stroomde dan thans het geval is. De ecologische situatie verbeterde verder tijdens het relatief warme Eemien (ca. 130.000-115.000 jaar geleden). Qua gemiddelde temperatuur is deze geologische periode vergelijkbaar met het huidige Holoceen. Voor wat betreft de flora en fauna was er sprake van een halfopen landschap waar onder andere bosolifanten, bosneushoorns, nijlpaarden en damherten leefden. Van deze dieren zijn in zandafgravingen rondom Zwolle (De Haerst en Sekdoorn) resten aangetroffen. Dat heeft te maken met de aanwezigheid van een 'kleiveenlaag' uit het Eemien in de rivierafzettingen (Formatie van Kreftenheye) van de IJssel en de Vecht. Bij Zwolle bevindt deze laag zich meestal op dieptes tussen 15 en 13

m beneden NAP. In het Dinkeldal ligt deze laag zo diep dat deze niet werd/wordt bereikt in de zandafgravingen Oelemars bij Losser of de afgravingen net over de grens bij Klooster Bardel respectievelijk grensovergang De Poppe bij De Lutte.

Weichsel IJstijd

De komst van een nieuwe ijstijd na het Eemien veranderde de ecologische situatie drastisch. De gemiddelde temperatuur zakte en dit had invloed op flora en fauna en daarmee ook op de Neanderthaler voor zijn mogelijkheden om te jagen en te verzamelen. Opnieuw rukte het landijs vanuit het noorden op naar het zuiden. In tegenstelling tot het Saalien werd Overijssel echter tijdens het Weichselien niet bedekt met ijs. In het Vroeg-Weichsel (ca. 115.000-75.000 jaar geleden) waren de ecologische omstandigheden nog het meest geschikt voor de Neanderthalers. Vervolgens was er tussen 70.000 en 60.000 jaar (Vroeg Pleniglaciaal) geleden een extreem koude periode die zijn aanwezigheid onmogelijk maakte en daarna was het voor hen alleen nog maar mogelijk om tijdens de wat warmere interstadialen in Twente en omgeving te jagen en verzamelen. Het gaat daarbij om periodes met een lengte van rond de 1000-2000 jaar zowel als een paar honderd jaar. Vanaf ongeveer 50.000 jaar geleden werd de Neanderthaler in Azië en vervolgens Europa langzaam maar zeker uit zijn leefgebied verdrongen door onze uit Afrika afkomstige voorouders. Uiteindelijk stierven de Neanderthalers in Europa uit en bleef alleen de 'moderne mens' oftewel *Homo sapiens* over. Tijdens de Weichsel IJstijd was er tijdens de wat warmere interstadialen sprake van een uitgestrekt steppelandschap met in de rivierdalen spaarzame aanwezigheid van bomen en struiken. De grassteppe was aantrekkelijk voor allerlei grote grazers zoals mammoet, wolharige neushoorn, steppewisent, rendier, reuzenhert, saiga antilope en grote kuddes wilde paarden. In de rivierdalen leefden edelherten, oerossen en elanden. Roofdieren waren grottenleeuwen, grottenbeer, hyena, wolven, veelvraat en poolvos. Kenmerkend voor het toenmalige klimaat waren warme zomers en

koude – maar sneeuwarme – winters. De grote grazers trokken in het voorjaar noordwaarts en in de herfst zuidwaarts. Roofdieren en Neanderthalers trokken waarschijnlijk mee. Behalve ruim 200 vuurstenen artefacten zijn er in Mander geen fossiele resten van zoogdieren gevonden. Dit heeft te maken met de (zure) bodemomstandigheden ter plekke. In de afgravingen in de rivierdalen van de Dinkel zowel als bij Zwolle het IJssel- en Vechtdal zijn wel fossiele resten van dieren tevoorschijn gekomen evenals een aantal artefacten. Een bewerkt stuk mammoetrib afkomstig van de zandafgraving net over de grens bij De Poppe – waar ook artefacten zijn gevonden - leverde met behulp van de koolstofdateringsmethode C14 een ouderdom op van tussen de 43.000 en 45.000 jaar. Het gaat daarbij om het warmere Hengelo interstadiaal. Het is waarschijnlijk dat de vondsten uit Mander ook uit deze periode of het wat oudere Moershoofd interstadiaal stammen gezien de vondst van een schaaft van het type demi-quina. Op basis van gedateerde vindplaatsen in Frankrijk wordt dit type werktuig in verband gebracht met de laatste levensfase van de Neanderthalers. Ook het feit dat een Neanderthaler zijn vuistbijltje in Mander heeft verloren is in relatie met een datering van belang omdat het hierbij gaat om een werktuig van het type MTA (Moustérien). Deze bijltjes zijn lang als een soort van 'Zwitsers zakmes' in gebruik geweest bij de Neanderthalers maar worden in Nederland vooral in verband gebracht met de laatste levensfase van de Neanderthalers. De vindplaats Peest – waar veel van deze bijltjes zijn gevonden – wordt mede om die reden qua ouderdom door Marcel Niekus geschat op rond de 50.000 jaar. Dit geldt naar zijn mening ook voor Mander en daarmee gaat het om de tot nu toe oudste cultuurhistorische voorwerpen die in Twente/Overijssel zijn gevonden.

Literatuur

Louwe Kooijmans, Leendert, 2017: *Onze vroegste voorouders. De geschiedenis van Nederland in de steentijd*, Uitgeverij Bert Bakker, Amsterdam

Niekus, M.J.L.Th & D. Stapert, 2005: *Het Midden-Paleolithicum in Noord-Nederland*. In: J. Deeben et al. (red.), *De Steentijd van Nederland (= Archeologie 11/12)*, pp. 91-118.

Niekus, M.J.L.Th., J. Beuker, L. Johansen & D. Stapert, 2008: *Een tweede 'Mander': een recentelijk ontdekt kampement van Neanderthalers (Dr.)*. In: *Paleo-Aktueel* 19, pp. 1-9.

Niekus, Marcel & Evert van Ginkel, 2019: *Neanderthalers in Noord-Nederland. Leven aan de rand van de oerwereld*, Het Drentse Landschap, Assen.

Schlüter, Dick., 2003: *Neanderthalers in Overijssel*. In: *Overijssels Historische Bijdragen*, 118e stuk, pp. 179-193.

Schlüter, Dick, 2005: *Mammoeten en Neanderthalers uit de Dinkel*, Denekamp.

Schlüter, Dick., 2014: *Midden-Paleolithische vondsten uit Twente in een Overijsselse context*. In: *Westerheem* 63 (oktober 2014), pp. 242-249.

Stapert, D., 1982: *A middle Palaeolithic artefact scatter, and a few younger finds from near Mander NW of Ootmarsum (Province of Overijssel, the Netherlands)*. In: *Palaeohistoria* 24, pp. 1-33.

Stapert, D., M. Niekus, D. Schlüter & L. Johansen, 2013: *De Neanderthaler-site bij Mander (Ov.) krijgt contouren*. In *Paleo-Aktueel* 24, pp.13-22.

Verlinde, A.D.(red.), 1980: *Archeologische kroniek van Overijssel over 1979/1980*. In: *Overijssels Historische Bijdragen* 96e stuk, pp. 136-138.

Havenglorie Almelo

Theo Leoné

.....

Almelo heeft zijn oude haven terug. Tachtig jaar na demping keert het water terug in de binnenstad.

Het Stadsmuseum aan de Prinsenstraat liet zijn bezoekers proeven aan de oude sfeer. Tot begin februari waren impressies te zien van schilders als Peter Leeuwen (zie eerste foto), Hendrik Kranenburg (foto 2) en Hendricus de Grijs (foto 3). Vol lag de haven met schepen voor het vervoer van turf, kolen en granen. Kromme ruggen, rokende schoorstenen, wie oplet ziet een hondenkar.

Al in de vijftiende eeuw had Almelo over het water een goede verbinding met de Regge, Vecht en verder. In 1855 werd feestelijk de komst van het Overijssels Kanaal begroet. De waterstad van de graaf had met zijn industrie en rechtbank alles in zich om de belangrijkste stad van Twente te worden – was dat ook een tijdje. Imposant verrees een nieuwe graanbeurs. Vanwege een

gebrek aan handel zou het gebouw vanaf 1899 een thuis bieden aan het kantongerecht.

Stadsmuseum Almelo is vanaf 2020 zes dagen per week geopend. Van dinsdag tot en met zaterdag van 10.00 tot 17.00 uur. Zondags zijn de bezoekers van 11.00 tot 17.00 uur welkom. Zie ook: stadsmuseumalmelo.nl

Foto 3

Schipbeek en Regge correctie

.....

In het artikel “Boven-Regge gevoed met water uit de Berkel” (‘t Inschrien 2019-4) is door de auteur Benny Brummelhuis een storende fout gemaakt. Hij biedt hiervoor zijn welgemeende excuses aan. De tekst in het blauw afgedrukt is de correcte weergave. In het artikel staat dat de bedding van de Schipbeek lager lag dan die van de Regge. Dit is beslist niet het geval. Door een verkeerde interpretatie van diverse bronnen is deze fout ontstaan.

Extra water Schipbeek

De graafwerkzaamheden van de stad Deventer in het begin van de vijftiende eeuw waren voor de Regge dramatisch. Omstreeks 1402 voltooid Deventer de Schipbeek tot ver voorbij de havezate Westerflie. [1] Hierbij werd de Regge doorsneden en van al haar water beroofd. De watertoevoer uit het Stokkummerbroek stagneerde volledig. Deventer kreeg door deze ingreep extra water op de Schipbeek. Beken en riviertjes hadden destijds immers een chronisch tekort aan water. Dus om de Schipbeek een beetje bevaarbaar te houden, was dit water zeer wenselijk. De Regge en de Schipbeek stonden hierdoor met elkaar in verbinding. In theorie betekende dit, dat men nu het stedeke Diepenheim vanuit Deventer via de Schipbeek en de Regge kon bereiken.

Of dit destijds ook al mogelijk was, is niet met zekerheid te zeggen. Door middel van sluizen zou dit goed te realiseren zijn. Gezien de hoge kosten en karige winst voor de stad Deventer is het maar de vraag of men hier destijds al voor gekozen heeft. De voornaamste reden voor het mogelijk achterwege blijven van de sluizen is, dat Diepenheim het eindpunt van de vaarroute was.

In 1402 was Goor via de Regge vrijwel onbereikbaar, omdat er ten noorden van Diepenheim nog geen bevaarbare beek lag.

Noot

[1] Schutten, drs. G.J.: Varen waar geen water is pagina 27 en 28. Verder indirect de Cameraarsrekeningen van de stad Deventer in de periode van 1399 t/m 1402.

SCHERVEN BRENGEN GELUK...

Ja, het zou heel goed een scherf van niks kunnen zijn. Aan de andere kant... Wie weet welk verhaal er achter schuilgaat. Of wat voor ommekeer hij over zeg 1000 jaar teweegbrengt.

U, als lid van de Oudheidkamer Twente, u doet natuurlijk geen scherf af als zomaar een scherf. Bovendien weet u dat de OKT veel meer in zijn bezit heeft en over veel en veel meer gaat dan alleen archeologische vondsten.

Hoe meer mensen dat met u zouden weten, hoe mooier natuurlijk. En hoe rooskleuriger en actiever ook de toekomst van de OKT. Over actiever gesproken: er is binnen de OKT van alles te doen. Vrijwilligers zijn dan ook van harte welkom. Voor administratieve werkzaamheden, voor ict, voor bestuursfuncties, als huismeester, voor tal van hand- en spandiensten, voor noem maar op.

...EN EEN ACTIEVE TOEKOMST VOOR DE OUDHEIDKAMER TWENTE

Iets voor u, OKT-vrijwilliger? Of voor iemand (hoeft nog geen OKT-lid te zijn) die u kent? Mailt u dan naar: vrijwilligers@oudheidkamertwente.nl of schrijf een briefje naar onderstaand adres.

OKT huis Stroinksbleekweg 12b, 7523ZL Enschede
T 053-4787447 E info@oudheidkamertwente.nl

*Vereniging Oudheidkamer
Twente*

